

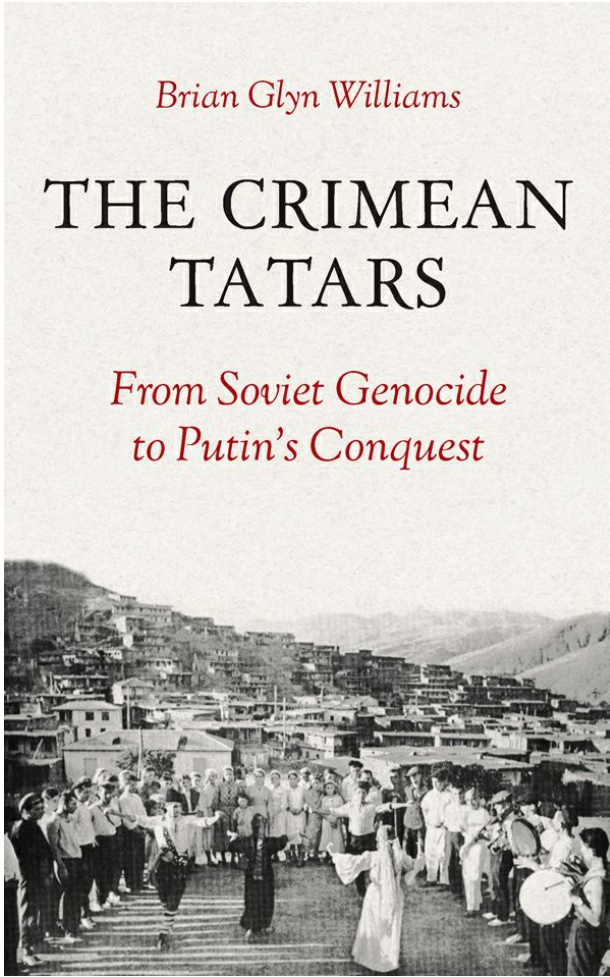
Kitap İncelemesi (Book Review): Brian Glyn Williams, *The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin's Conquest*, Hurst & Company, Londra, 2015, XV s. + 217 s.

Bülent Tanatar¹

¹Emel Kırım Vakfı, Ankara, Turkey

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Rusya'nın Kırım'ı işgali sonrası Batı kamuoyunun Kırım ve Kırım Tatarlarıyla ilgili bilgilendirme ihtiyaçlarını gidermek amacıyla Brian Williams'ın bu konudaki görece eski

(yazım süreciyle birlikte düşünürsek yirmi yıla, yayımlanma süreci bağlamında ise on beş yıla yakın bir süre) bir kitabı, yazarı tarafından elden geçirilmek suretiyle 2015 yılı içinde edebiyat-dışı popüler kitaplar basan Londra bazlı Hurst & Co. tarafından yayımlandı. Williams'ın söz konusu kitabı daha önce doktora tezinden yola çıkılarak Brill yayınevi tarafından yayımlanmış olan kitabının bazı bölümlerinin (Kırım Tatarlarının etnogenezi, Hanlık dönemi panoraması, Kırım'dan göçler ve Dobruca ve Türkiye diasporalarının oluşumu gibi) dışarıda bırakılması ve geri kalanların da daraltılmasıyla oluşturulmuş gibi görünüyor. Kuşkusuz Williams, kitabın genel içeriğini Rusya'nın Kırım'ı yasadışı işgal ve ilhak süreciyle güncelleyebilmek için malum yeni gelişmeleri özetle tartıştığı kısa bir yeni girizgâh ve son bölüme de kısa bir alt cüz eklemiştir. Kırım Tatarları karmaşık etnik oluşumları ve bizatihi adları Kırım yarımadasıyla bağlı, kaba hatlarıyla mirasçısı oldukları Kuman-Kıpçakların ve Altın Orda'nın bölgede iz bırakan egemenlik dönemleri bir tarafa bırakılırsa, XV. yüzyıl ortaları ile XVIII. yüzyıl sonlarına dek yarımada ve havalisinde, batıda bugün Ukrayna ve Moldova ve doğuda Rusya toprakları içinde kalan geniş Deşt-i Kıpçak arazisi ile Kuban taraflarındaki Kuzey Kafkas sırtlarında kâh bağımsız kâh yarı-bağımsız (Osmanlı İmparatorluğuyla olan girift vasallık ilişkisiyle belirlenen) biçimde

ama her halükârda kendi adıyla hüküm sürmüş etkili bir devletin sahibi olan bir Türk halkıdır. Tarih içinde kendi bölgesinde, gerek Doğu Avrupa siyasetinde Polonya-Ukrayna-Rusya bağlamında gerekse Kafkasya'da Çerkez halkları ve Nogay boyları arasındaki ilişkilerde çok önemli bir varlık göstermiş olan bu halk yükselen Rus gücü karşısında çöken bu hatlar boyunca sonunda bel vererek önce siyasal egemenliğini yitirmiş, ardından da kesif baskı ve zulüm karşısında demografik olarak eriyerek XIX. yüzyıl sonunda bir zamanlar efendisi olduğu yarımadasında, her ne kadar Yalıboyu ve Dağlık kesimlerdeki görece ağırlığı önemini korusa da, neredeyse üçte bir oranındaki bir azınlığa dönüşmüştü. İşte bu, zaman zaman durulan zaman zaman Kırım Harbi sonrasında olduğu gibi oluk oluk kanayan göç dalgaları ve topraksızlaşma sonucu maddî-manevî yok olmanın eşiğine gelen Kırım Tatar halkı, İsmail Gaspıralı'nın simgeleştirdiği bir yeniden doğuş hareketiyle vatanında önce tutunmaya, sonra da yeniden pay sahibi olmaya dönük hamlelere girişti. Kısaca Kırım Tatar aydınlanmasının ilk devresi Gaspıralı'nın çevresinde yıldız kümesi oluşturan yenilikçi tedrisatlı okulların yaygınlaştırılması, gazete ve kitap yayınlarıyla, hayır cemiyetleriyle toplum içinde birlik ve dayanışma duygularının yaratılması ve geliştirilmesi ve gerek yurtiçi gerekse yurtdışındaki kardeş halklarla yakın bağ kurma gibi bilinçlenme veçhelerinden meydana geliyordu. Bilahare, önce Rusya'da sonra da bölgede yaşanan devrimci çalkantılar ve savaşlar devresi boyunca giderek kendine güveni artarak yükselen bir kültürel serpilmeye eşlik eden bir siyasallaşmayla belirlenen gelişmeler, yüzyılların ardından Kırım Tatar halkını beklenmedik ölçüde sahnenin önüne getirdi. Fakat konjonktürdeki salınım *longue durée*¹ tekrar devreye girince akamete uğradı ve yeni olağanüstü koşullar Kırım Tatarlarını bu kez altından zor kalkacakları, ama yine de zamanı gelince kalkacakları uzak ve pek de

misafirperver olmayan yad ellere sürdü. Çalışkanlıkları ve yaşanan travmanın pekiştirdiği ulusal bilinçleri sayesinde ayakta kalmayı başaran Kırım Tatar halkı 70 yılın sonunda soluğu kesilen Rus usulü (à la russe) Sovyet kolonyal imparatorluğunun yıkıntıları arasından kararlı bir önderliğin rehberliğinde geçerek anavatanlarına geri döndüler. Fakat bu kez de anavatan onları düşmanlıkla karşıladı. Yine de dört elle hayata ve düşlerinde yeniden kurdukları vatanlarına sarılıp tekrar kök salmaya başlamışlardı ki dünyayı kuzey-güney ve batı-doğu ekseninde tam ortadan bölen küresel bir mücadele bahane edilerek Rusya hoyrat postallarıyla bir kez daha Kırım'ı ezdi geçti. Şimdi, çeşitli sebeplerle dış göçe zorlananlar hariç tutulursa, Kırım Tatarları anavatanlarında bırakın millî-medenî ve dinî özerkliklerini, hassasiyetlerini bile gözetmeyen bir rejim altında bir iç sürgün yaşıyorlar. Williams kitabına hanlığı tarihe gömen birinci Rus işgalini takip eden Kırım Tatarlarının modern çağdaki dönüşümlerini içe dönük dinsel ağırlıklı aşiret yapılanmalarından vatan bilincine dönük laik belirlenimli toplumsal yapılara doğru evrilme şematığında inceleyerek başlıyor. Orta çağdan modern çağa geçiş bağlamında yer alan bu süreç hanlığın özgün toprak kullanım ve hukuk düzeninin yerini Rus imparatorluk düzeninin basit bir parçası olmaya bıraktığı ve Rusya'nın kendi içinde yaşadığı modernleşme (serfliğin lağvı, yerel yönetim organları zemstvo'ların ve yüksek devlet yönetiminde istişarî organların devreye girmesiyle reforme edilmeye çalışılan toplum ve siyasetteki dönüşümler), kapitalistleşme (ihracata yönelik tarım üretiminin ve limanların geliştirilmesiyle belirlenen) ve kolonyalizm (bir yandan Kafkasya ve Hazar üzerinden güneye ve güney doğuya doğru, diğer yandan Çin sınırı boyunca uzak doğuya doğru esneyen genişleme) boyutlarının Rusya'yı etkili bir küresel güç (tıpkı bugün olduğu gibi "fakir" bir güç olsa da) haline getirdiği bir devirdi. Bu devir Kırım Tatarları üzerinde de giderek etkisini gösterdi ve çöl tarafındaki

¹ *Longue durée* Fransız Annales okulunun sosyal bilim diline soktuğu uzun dönemli tarihsel yapıları anlatmak için kullanılan bir kavramdır.

latifundium'ların² ve askerî-stratejik gelişmelere açık Akyar ve Kerç-Yeni Kale bölgelerinin yaşama hakkı vermediği Tatarların dış göçe zorladığı Kırım Tatar toplumundaki eski mırza ve kara Tatar dağılımının yanında bir din görevlisi, öğretmen, esnaf, az sayıda da olsa serbest meslek sahipleri ve bağ, bağçe, tütün, vb. üretim ve ticaretiyle meşgul bir burjuva zümre peyda oldu ve bunların gerek sosyal gerekse siyasal alandaki devinimleri, her ne kadar Yalıboylu/Nogay şeklindeki sosyolojik ayırım henüz sönümlenmekten uzak da olsa (sürgün ortak kaderini yaşamak bu ayırımın toplum hafızasındaki önemli rolünü giderek kaybetmesini hızlandırdı), Kırım Tatarlarına aydınlanma yolunu açtı. Tatarlarla meskûn yerlerde bir posta zinciri oluşturan, aydınlanmanın halka yayılmasını temsil eden kıraathanelerin yaygınlık kazanmasının da gösterdiği üzere laik ve fennî usullerle eğitime geçilmesi, çoğunluğu Osmanlı ülkesine olmak üzere, ama aynı zamanda ana Rusya ve Volga havzasına ve az da olsa Avrupa'ya doğru yurtdışına açılan kısa, uzun süreli eğitim yolculukları, bunları mümkün kılan bilinç ve finansmanını sağlayan hayır cemiyetleri örgütlenmeleriyle tezahür eden Tercüman nesli, nihayetinde, okuyan, ülkesi ve soydaşları için bir şeyler yapma idealini besleyen genç bir nesil yarattı. Narodniklerin "halka doğru" şiarını benimseyen, ama tedhişten uzak duran; temkinli, ama kararlı bu nesil kısa süre içinde Kurultay nesli olarak Kırım'ın mukadderatına damgalarını vuracaktı. Ama başarı için her zaman kendi çabalarının yeterli olmaz. Bu nesil devrim ve karşı-devrim gelgitleri arasında sıyrılarak Sovyet devrinde de bir müddet tesirini sürdürdü. Sonra 1928'den (Veli İbrahimov'un idamını müteakip açılan Millî Fırka davası ve izleyen uzun hapis ve sürgün cezaları) başlayarak 1930'ların ikinci yarısında (1937-1938 yıllarındaki Üseyin Bodaninskiy, Asan Sabri Ayvazov, Osman Akçokraklı, vb. gibi birçok aydını da içeren şipşak davalar ve infazlar), bambaşka kıyafetler giyen yeni, pür

Bolşevik nesilleri (Bilal Çagar, Müsanif kardeşler, vb. gibi) de içine alarak tamamen biçildi. İkinci Dünya Savaşı öncesi zaten Kırım Tatar özerkliğinden ve korenizatsiya³ politikalarından geriye sadece boş bir kılıf kalmıştı. Savaş sonunda Moskova yönetimi savaş öncesinde başlayıp savaş süresince gerçekleştirme imkânı bulamadığı politikasına devam etme fırsatını tepmedi ve Koreliler, Almanlar, yeni işgal edilen topraklardaki Polonyalılar, Litvanyalılar, vb. ile başlayan ülke çapındaki etnik halkların zoraki yer değiştirmelerini Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri, vb. ile sürdürdü. Böylece sınırlar ve sınırlardan içeriye doğru kateden ana yollar temizlenmiş oluyordu. Çelişik, tutarsız, ahlâksız gerekçelerle haklı gösterilmeye kalkışılan bu operasyonlar aynı zamanda hukuksuzdu. Kitabında Williams bu yukarıda kabaca özetlediğimiz gelişmeleri ayrıntılandırarak ve bir perspektife oturtarak anlatmış. Buna göre vatan duygusunun gelişmesi yönündeki gidişat Sovyet devrindeki, görüntüde de olsa, Kırım'ın sınırları çizili (delineated) ve özerk bir antite (zatiyet) olarak varlığını ve Kırım Tatarları bakımından vatan mefhumu algısını pozitif manada devam ettirmiştir. Alfabe dayatmalarındaki art niyetler ve edebî dilin tahrifine ilişkin girişimlere rağmen Kırım Tatar kültürel ve sosyal varlığı ulusal çapta kabul edilmişti ve mensupları var hükmündeydi. Ama ilk rüşünü ispat ettiği 1920'li yılların sonlarından itibaren sürekli bir dıştan içe tehdit paranoyasıyla biçimlenen Stalinizm reel savaş koşullarında raydan çıktı ve ülkenin bütün özgün dokularını tahrif ve yok etti. Bundan böyle, bütün toplumlar gibi doğası gereği heterojen olan Sovyet toplumuna da yeknesak, ruhsuz bir çuval giydirildi. Artık bu çuvalı giymek için Tatarların Kırım'da iskân olmaları gerekmiyordu. Gulag ekonomisinin savaş zamanı Orta Asya'ya kaydırılan sanayilerini çalıştıracak proleter paryalara

² Latifundium geniş ölçekli tarım yapılan özel mülkiyet altındaki işletme anlamına gelir.

³ Korenizatsiya 1920'li yıllarda Sovyetler Birliği'nde yerli anasırın kayırılması anlamında kullanılan Rusça bir deyimdir.

ihtiyacı vardı. Patron Beriya'ya göre, Kırım Tatarları bu ihtiyacı gidermek için çok uygun bir adaydı. Williams Kırım Tatarlarının ve daha genel olarak da diğer "cezalı" halkların sürgün edilmesine gerekçe olarak öne sürülen "işbirliği" iddialarını ciddiye almamakla, bunun siyasal bir karar olduğunu düşündüğünü bildirmekle beraber, iddiaları tartışmaktan da geri durmuyor. Her ne kadar bu konudaki gerek literatür gerekse kullanılan malzeme Sovyet tesirinde kalmış, biased (peşin hükümlü, taraflı) Rusça kaynaklar olup çokça tekrar edildiği ve her tarafı kapladığından dolayı (söz gelişi o sihirli 20.000 Kırım Tatar Sovyet asker kaçağı, gönüllü Alman askeri ve geri çekilen Alman ordusuyla birlikte tahliye edilen asker olduğu gibi ilk kaynağı belirsiz ama, bu konudaki literatürde lehte, aleyhte sürekli tekrarlanan sayı böyle bir impact'a/tesire sahip) böyle düşünmeyenlerin bile bilinç altına ve diline sirayet ettiğinden zaman zaman bu argümanların çürütülmesinde zorluklar yaşansa da kitle halinde sürülen kişilerin büyük kısmının çocuk, yaşlı, kadın ve gazi ya da hasta olmaları, hâlâ Kırım Tatar askerlerinin Sovyet ordusunda silah altında savaşıyor durumda olmaları ve terhisten sonra doğrudan amele taburlarına sevk edilerek Sibiry'a çalışmaya gönderilmeleri, gerek SBKP bünyesi içinde gerekse partizan müfrezelerinde yer alanların, hatta birden çok Sovyetler Birliği kahramanı madalyasına sahip kişilerin dahi bu toplu sürgünden kurtulamamaları, hem geride Kırım'da kalan insanların Almanlarla birlikte geri çekilmeyip tamamen Sovyetler Birliği'ne sadık kalmış yurttaşlar olmaları yüzünden bu sürgüne hiçbir bahane kabul edilemez. Kitapta sürgün badiresinin nasıl cereyan ettiği, yolda ve sürgünün ilk deminde Kırım Tatar halkının açlık, hastalık, vb. nedenlerle uğradığı kırım ve bu süreci yaşamış kişilerin geride bıraktıkları hatıralar konuyu çalışırken hem Kırım'da hem de Orta Asya'nın çeşitli kentlerinde sayısız tanıklıklar toplamış olan Williams tarafından canlı anlatımlarla aktarılmış. Tıpkı bir zamanlar kulak sürgünlerinde olduğu gibi yerinden yurdundan uzakta kısıtlı serbestiyet içinde, her türlü yurttaşlık haklarından mahrum vaziyette

bir komendatura⁴ rejimine tabi olarak yaşamaya mahkûm edilen Kırım Tatar halkı uzun süre hayatta kalma, ailelerin birleşmesi, uğranılan hasar ve kayıpların tespit ve tamiriyle boğuştu. Williams bu süreçte toplumun kendini koruyup ileriye doğru yeniden üretmesinde ailenin ve özellikle hayatta kalmayı başaran yaşlıların oynadığı rolü özellikle vurguluyor. Stalin'in ölümü sonrası bütün Sovyetler Birliği'ni bir süre oldukça rahatlatan "buzların çözülmesi" döneminde her ne kadar Kırım Tatarlarının üzerindeki suç ortadan kalkmasa da hareket kısıtlılığının kalkması zaman içinde Kırım Tatarlarının hem ekonomik olarak hem de kültürel olarak hamleler yapmalarına ve üzerlerindeki suçun kaldırılması ve geri dönüş için mücadeleye önemli bir yer açtı. Nitekim 1960'ların ikinci yarısından sonra uzlaşmacı olmayan (non-conformist) yeni bir nesil millî mücadeleye yeni bir program ve yeni yöntemler getirdi. Sovyetler Birliği'ni yıkıma götüren ve Kırım Tatarlarının bir kereden topluca Kırım'a dönüş inisiyatiflerini kullandıkları süreçte önderliği de bu nesil üstlendi. Yabancı olarak karşılandıkları ve horlandıkları anavatanları Kırım'daki zorlu bütünleşme ve Kırım'ın kaderine ortak olma çabaları boyunca Kırım'ın vatnik⁵ kafalı çoğunluğu tarafından sürekli marjinalize edilen Tatarlar Ukrayna merkezine yaslanarak dengeleyici politikalar gütseler de 2014 yılı Şubat sonlarında Rusların tepeden tırnağa ağır silahlı, kar maskeli ve rütbe ya da sınıf alameti olmayan askerî üniformalı "kibar yeşil adamcıklar" marifetiyle güpegündüz işgal ettikleri Kırım'da, Mustafa A. Kırımoglu'nun çok yerinde tespitiyle, SBU tarafından son ana dek baş tehdit sayılıyorlardı. Brian Williams

⁴ Komendatura rejimi cüzi bir para karşılığında cebren çalıştırıldıkları özel yerleşim yerlerinde ikamete tabi tutulanların (spetposelenets'lerin) hiçbir yurttaşlık hakkına sahip olmadan bağlı oldukları, 5 kilometrelik bir çapı aşmamalarını gözeten (aksi halde firari oluyorlar ve yakalandıkları anda beş yıl ağır çalışma kampı cezası alıyorlardı), her hafta gelip teknil vererek mevcudiyetlerini kanıtladıkları karakol rejimi.

⁵ Doğu Slav dillerinin ortak argosunda başka milletlere karşı saldırgan ve savaş yanlısı tutumlar benimseyen şoven kişilere verilen ad, asıl manası kruvaze bahriyeli ceketi.

Kırım Tatarlarının modern tarihteki yerlerini ve dramlarını ele aldığı bu genel karakterli çalışmada bazı ayrıntılarda hatalara⁶ düşse de gayet iyi bir iş çıkarmış ve Batılı kamuoyunu kaba hatlarıyla, ama geniş ölçüde aydınlatacak özlü bir esere imza atmış. Okunmaya ve değerlendirmeye değer.

⁶ Maalesef Batılı yazarlar da Rusları izleyerek (büyük ölçüde Kırım Tatarcaya vakıf olmamaktan kaynaklanan) kimi teknik konularda, adlandırmalarda (yer ya da özel kişi adları), mevki, görev, vb. konularda özensizce yanlışlara düşmektedirler. Yüzlerce yıl iç içe yaşadıkları toplumları bir nebze bile tanımama konusundaki ısrarlarını inatla sürdüren Rusları (özellikle Sovyet döneminden itibaren bu metodik bir hal almış gibi, yoksa XIX. yüzyıl sonlarında Bartold'un şahikası olduğu bir nesil gayet güzel işler çıkarmıştı.) gördükten sonra söz konusu toplumları Rusça üzerinden tanımaya ve okumaya çalışan bu ecnebileri bir ölçüde mazur görebiliriz belki. Bu konuda İngilizler sanırız hâlâ rakipsizler.